

MICRO-MACRO. Het dagelijkse leven onder de loep.

Jaarcongres van de Werkgroep Zeventiende Eeuw

Vrijdag 25 augustus 2023

Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Singel 425, Doelenzaal, Belle van Zuylenzaal en de Vondelzaal

Programma

- 9.00 Inloop
- 9.30 Judith Noorman, welkom en opening
Keynote I: Rudolf Dekker
- 11:00 Koffie en thee
- 11.30 Sessie I: Oude bronnen, nieuwe stemmen
Sessie II: Religie binnenshuis
- 13.00 Lunch + ALV Werkgroep de Zeventiende Eeuw
- 14:00 Sessie III: Huwelijk en huishouden
Sessie IV: Huisraad en textiel
- 16:00 Koffie en thee
- 16.15 Keynote II: Ineke Huysman en Jean-Marc van Tol
- 17:15 Borrel

Keynote I:

Egodocumenten: van de marge naar het centrum van de historische belangstelling

Rudolf Dekker (Institute for the Study of Egodocuments)

Huidige historici mogen blij zijn dat Jacques Presser zijn persoonlijke archief heeft nagelaten aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij hoogleraar was. In dat archief bevinden zich onder meer de aantekeningen die hij maakte voor de colleges over egodocumenten die hij van 1950 tot 1969 gaf op het Historisch Seminarium alhier. Hij bereidde deze werkgroep met doctoraalstudenten goed voor. Elk jaar opnieuw bedacht hij een wat andere benadering en gebruikte hij de meest recente literatuur. De opeenvolgende mappen bieden inzicht in de stand van de historische wetenschap rond 1950, met nauwelijks enige diepgaande studies, tot 1969, toen het belang van dit type bron meer en meer duidelijk was geworden. Tussen 1970 en nu is er steeds meer waarde aan autobiografische teksten toegekend door zowel historici als literatuur-wetenschappers. Het memorieboek van Maria van Nesse had Presser zeker gerekend tot de egodocumenten, en het laat zien hoe belangrijk zij ook zijn voor de studie van de zeventiende eeuw. Dat geldt ook voor alle bijdragen aan dit congres. Aan de hand van enkele andere voorbeelden zal besproken worden hoe kleine details uit dit soort bronnen onze kijk op de geschiedenis kunnen bijstellen. Daarbij komen ook enkele persoonlijke ervaringen ter sprake.

Sessie I: Oude bronnen, nieuwe stemmen

Schrijven in opdracht: de rol en praktijk van vroegmoderne briefschrijfters

Marijke van der Wal (Universiteit Leiden)

De afgelopen decennia is er veel moeite gedaan om zeventiende-eeuwse stemmen van anderen dan ontwikkelde mannen uit hogere klassen te laten klinken. Egodocumenten en met name brieven zijn daarbij belangrijk materiaal gebleken. Toch zijn er nog essentiële onderzoeksvragen te stellen die onbeantwoord zijn gebleven en die te maken hebben met een lagere alfabetiseringsgraad en ontbrekende schrijfvaardigheid in het verleden. Communiceren met geliefden op afstand was voor iedereen in principe mogelijk door zelf brieven te schrijven of door de hulp van een schrijfvaardig persoon in te roepen. Autografen zijn als stemmen van de afzender te beschouwen, maar hoe zit dat met de niet door de afzender zelf geschreven brieven? Wat was in dat geval de precieze rol en taakverdeling tussen de afzender en de ons veelal onbekende professionele of sociale scribent uit de omgeving van de afzender? Was er sprake van een gedicteerde brief, vulde de scribent een eigen

stramien in of ging het nog anders? Met andere woorden: wiens stem klinkt uit niet-autografen die in opdracht van iemand zijn geschreven?

In deze lezing beantwoord ik de macro-vraag naar het scenario van *schrijven in opdracht* met micro-analyses van brievenmateriaal uit de *Brieven als Buit-corpora*. De identificatie van onbekende scribenten en de gelukkige vondst van zowel eigen als in opdracht geschreven brieven maken een vergelijkende analyse mogelijk, die de rolverdeling tussen scribent en afzender onthult. Ik zoom daarbij in op vrouwen die als scribenten voor anderen fungeerden. Vaak wordt de geringere alfabetiseringsgraad van zeventiende-eeuwse vrouwen benadrukt, maar de voorbeelden tonen hun gevarieerde schrijfvaardigheid en geven bovendien inzicht in het alledaagse functioneren van vrouwelijke netwerken.

Vroegmoderne huishoudboekjes als historisch-sociolinguïstische bronnen: verkenning van een vergeten tekstsoort

Andreas Krogull (Universiteit Leiden)

De herwaardering van historische bronnen uit het dagelijkse leven, geïnitieerd door de Nederlandse historicus Jacques Presser (Dekker 2002), heeft de geschiedschrijving sinds de tweede helft van de 20ste eeuw ingrijpend veranderd, en intussen ook de taalgeschiedschrijving. Met name het onderzoeksveld van de historische sociolinguïstiek heeft de afgelopen decennia veel belangstelling getoond voor archiefmateriaal waarin het authentieke taalgebruik van gewone mensen naar voren komt. Door de studie van de alledaagse schrijfpraktijken in egodocumenten hebben historisch-sociolinguïsten al enkele belangrijke “witte vlekken” in de Nederlandse taalgeschiedenis kunnen inkleuren (van der Wal 2006).

Tot nu toe stonden in deze *language history from below*-benadering vooral persoonlijke brieven centraal, van mannen en vrouwen uit verschillende regio's en sociale klassen (Rutten & van der Wal 2014). Ook dagboeken en reisjournalen worden binnen deze traditie veelvuldig bestudeerd (o.a. Krogull 2018, Rutten & Krogull 2022). Daarnaast schuilen er in Nederlandse (familie-) archieven nog veel meer bronnen uit het dagelijkse leven, waaronder huishoudboekjes, die zeer recent enige (kunst)historische aandacht kregen (Noorman & van der Maal 2022 over Maria van Nesse), maar nauwelijks worden gebruikt voor historisch-taalkundig onderzoek. Is het wel terecht dat deze teksten uit de huishoudelijke sfeer grotendeels worden genegeerd?

In deze bijdrage zullen de eerste resultaten van het MdNL-fellowship (ronde 2022) worden gepresenteerd. Dit pilotproject vertrekt vanuit een globale inventarisatie van particuliere huishoudboekjes in Nederlandse archiefinstellingen uit de periode tussen 1650 en 1850. Het primaire doel is een kritische verkenning van deze bronnen als tekstsoort: welke mogelijkheden bieden vroegmoderne huishoudboekjes voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek? Hoeveel variatie bevatten ze in spelling, morfologie en woordenschat (ook t.o.v. eerder bestudeerde egodocumenten)? In hoeverre geven ze ons een inkijk in regionale taalkenmerken en meertalige praktijken (o.a. Krogull 2021)? En, niet minder belangrijk: zijn er tekstsoort-specifieke beperkingen zoals weinig creatief taalgebruik of onvolledige zinnen?

Kronieken als venster op het dagelijks leven in stad en dorp

Carolina Lenarduzzi (Universiteit Leiden)

‘Den 15. November [1623] de rochgen vercocht een mudt voor 12 gulden, die weyt 13 gulden 't mudt, de boeckweyt 6 gulden 10 stuyver; broot van 6 pont geset op 6 stuiver’ – net zoals Maria van Nesse in haar memorieboek noteerde Cornelis Cornelisz. Jonckgesel in zijn ‘Utrechtsch kronijkje’ de kosten van het dagelijks bestaan. Daarin stond hij bepaald niet alleen. Voortbouwend op de middeleeuwse traditie van hof- en kloosterkronieken, hielden honderden vroegmoderne Nederlanders, zowel uit het Noorden als het Zuiden, kronieken bij: handgeschreven, chronologisch geordende teksten waarin zij belangrijke lokale gebeurtenissen optekenden, maar waarin zij net zo goed de beslommeringen van het dagelijks leven documenteerden. Samen vormen die kronieken een omvangrijk, stabiel genre. Toch zijn kronieken lang afgeserveerd als ouderwetse en oninteressante bronnen. Enerzijds omdat ze vol zouden staan met lokale trivia; anderzijds omdat ze de persoonlijke ontboezemingen zouden ontberen die egodocumenten interessant maken. Deze negatieve waardering miskent dat kronieken veel meer te bieden hebben.

In het kader van het onderzoeksproject *Chronicling Novelty. New Knowledge in the Netherlands, 1500-1850*, dat onderzoek doet naar de receptie en acceptatie van nieuwe kennis door kroniekschrijvers, is de afgelopen jaren een corpus van ruim 300 kronieken uit de vroegmoderne Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden digitaal ontsloten. Aan de hand van dit corpus laat ik zien dat kronieken (naast veel meer) geschikte bronnen zijn om het dagelijks leven onder de loep te nemen. Chroniqueurs schakelden voortdurend tussen een micro- en macro-perspectief op het leven van alledag in hun stad of dorp. Welke (hyper)details

vonden zij vooral belangrijk om te noteren, en waarom? Welke patronen zijn daarin te ontwaren? Het gedigitaliseerde corpus maakt het bovendien mogelijk om comparatief onderzoek te doen. Verschafft een vergelijkende inzicht ons in veranderingen in tijd en plaats?

Sessie II: Religie binnenshuis

Een hemeldans van maagden en tientallen heiligjes. Maria van Nesse en haar passie voor devotieprenten.

Evelyne M.F. Verheggen (onafhankelijk onderzoeker, Leiden)

De vondst van het kasboek van Maria van Nesse is van onschatbare waarde voor onze kennis van het gebruik van devotieprenten in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het geeft meer inzicht in hoe het katholieke volksdeel in de Republiek intensief gebruik maakte van deze vorm van grafiek.

In zeventiende-eeuwse manuscripten uit Haarlem en Amsterdam treffen we ingebonden of ingeplakte devotionele prenten aan. Deze werden in het bijzonder gebruikt als hulpmiddel bij het gebed door semi-religieuze maagden, de zogenoemde kloppen en begijnen. Ten behoeve van mijn dissertatieonderzoek (2006) heb ik deze prenten verzameld en gepubliceerd. In diverse *vitae* van Haarlemse Maagden is door Trijn Jans Oly opgetekend hoe 'beeldekens' hun devote leven kleurden. Maria van Nesse leidde het leven van een 'geestelijke maagd'. Door de notities over voor wie zij de prenten kocht wordt nog meer duidelijk hoezeer prenten onderdeel uitmaakten van het dagelijkse leven van katholieken, ook van niét religieuzen in de Noordelijke Nederlanden. Van Nesse gaf ze cadeau aan familie, vrienden en mede-parochianen van haar kerkgemeenschap.

Door het uitwisselen van prenten en devotionalia konden Van Nesse en anderen in haar omgeving hun geloof delen. De prenten functioneerden aldus als bidprent én als bindmiddel tussen katholieken onderling die het beeld als onderdeel van hun religieuze identiteit beschouwden. Noord-Nederlandse protestanten hadden immers na de beeldenstorm het gebruik van beelden als hulpmiddel bij het gebed afgeschaft.

Voor mijn bijdrage voor de werkgroep zeventiende eeuw zal ik aan de hand van haar prentnotities voor zover mogelijk haar aankopen reconstrueren. Zo noteerde zij bijvoorbeeld dat zij grafiek aankocht met daarop meerdere heiligen, een zogenoemd 'Keuls blad': een planovel met te versnijden afbeeldingen. Zij liet deze prent via Jacob Willebortse, haar Alkmaarse boekverkoper, in Brabant van kleur voorzien en versnijden. De beschreven grafiek en daarvoor betaalde bedragen worden vergeleken met overige bekende archivalia, bijvoorbeeld fondslijsten en inventarissen van boekdrukkers en prentuitgevers in de Republiek zoals Nicolaes Visscher. Getoetst wordt of de afbeeldingen die zij kocht gendergerelateerd zijn. Koos zij in het bijzonder voor vrouwelijke heiligen als geschenk voor vrouwen en dienden deze als mogelijke 'rolmodellen'? Welke eigenschappen werden op deze wijze doorgegeven?

De prenten geven een inzicht in de katholieke visuele cultuur in de Republiek. Het maakt duidelijk dat deze prenten gemeengoed waren in het dagelijks leven en werden gekopieerd en gebruikt door schilders en ambachtslieden. Deze belangrijke bron wordt slechts zelden gebruikt in onderzoek naar de achtergrond van beeldmateriaal, mede omdat de prenten veelal afkomstig zijn uit Antwerpen en het Rijnland. Analyse van de hier beschreven devotieprenten aan de hand van de notities van Maria van Nesse zal het belang aantonen van deze grafiek voor iconografische en kunsthistorische studies in de Republiek.

Vrouwen als initiatiefnemers bij de vervaardiging en schenking van kerkelijke gewaden in de zeventiende eeuw

Richard de Beer (Museum Catherijneconvent, Utrecht)

Met de doorvoering van de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden rond 1580 gingen veel van de gevestigde kerkelijke structuren verloren en werd de katholieke kerk in principe buiten spel gezet. Op macroniveau moest bij de wederopbouw van de kerk in onderdrukking een urgenter beroep op leken worden gedaan, zoals leden van vermogende katholieke (handels-) families en leden van de katholieke gebleven adel. Zij waren een factor van betekenis bij het succes van het behoud en het herstel van de katholieke kerk of op zijn minst een serieuze barrière voor de verspreiding van de Reformatie in de Republiek. Tegelijkertijd konden traditionele genderrollen veranderen om te overleven in een omgeving van onderdrukking. Zo werden vele taken die tot de doorvoering van de Reformatie algemeen aan mannen waren voorbehouden nu door vrouwen, zowel semireligieus als leek,

overgenomen. Meer dan mannen konden zij buiten schot blijven, waardoor zij het voortouw konden nemen in de continuering en promotie van het katholicisme.

Ook de paramentenproductie verschoof van het door mannen gedomineerde publieke domein naar het private domein, waar het vrijwel in zijn geheel een zaak van geestelijke maagden en welgestelde en adellijke lekenvrouwen werd. Waarom koos men eigenlijk voor een productie in eigen beheer en niet voor uitbesteding aan een professioneel atelier? Bij het vervaardigingsproces hoorde ook het schenken van particuliere profane gewaden aan kerken om er liturgische gewaden van te maken. Deze donaties door vrouwelijke leken waren echter niet geheel nieuw. Al sinds de middeleeuwen was het gebruik dat vrouwen voor dit doel hun gewaden aan de kerk schonken. Diverse voorbeelden uit de late middeleeuwen en uit de zeventiende en achttiende eeuw kunnen worden genoemd en getoond. Kerkgewaden speelden een belangrijke rol als middel ter versterking van de identiteit en als propaganda van de – plaatselijke – katholieke kerk. Zij vormden krachtige symbolen die met hun sacrale karakter zowel het ritueel zelf als de autoriteit van de dragers onderstreepten.

Op microniveau geven de details die in het Memorieboek van Maria van Nesse worden gegeven over de kerkgewaden die zij van haar eigen kledingstukken maakte en vervolgens aan de kerk schonk, niet alleen inzicht in de aard en omvang van de profane kledingstukken en hoe ze werden getransformeerd in liturgische gewaden, maar ook in de soorten paramenten en accessoires die in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Noord-Nederlandse schuilkerken werden gebruikt. Hiervan kunnen vergelijkbare exemplaren worden genoemd, opgetekend in zeventiende-eeuwse inventarislijsten (bijvoorbeeld van het Amsterdamse Begijnhof). Daarnaast zijn ook diverse voorbeelden ervan daadwerkelijk bewaard gebleven. De paramenten van Maria van Nesse werden geheel in een sobere barokstijl uitgevoerd, terwijl er in dezelfde tijd in de Noordelijke Nederlanden ook decoraties in archaïserende stijl op kerkgewaden werden aangebracht. Waren dit bewuste keuzes? Verder was Maria van Nesse uitstekend op de hoogte van de uitrusting van katholieke kerken. Tegenwoordig vergt het ervaring met historische kerkinventarissen, in het bijzonder paramenten, om de opgetekende gegevens op de juiste wijze te kunnen duiden.

De bijbel in het leven van alledag

Joke Spaans (Universiteit Utrecht)

De bijbel is een tamelijk onoverzichtelijk boek. Hij biedt geen doorlopend verhaal, maar is een collectie losse teksten, ontstaan in een ver verleden en ver van huis. In de zeventiende-eeuwse Republiek was de bijbel desondanks alomtegenwoordig, en een integrerend deel van de cultuur. Hoe kregen niet-theologen grip op deze complexe materie?

De Delftse oud-burgemeester en ouderling Johan Cornelis van Bleiswijk (1618-1696) publiceerde in 1674 en 1675 intrigerende roosters om in een jaar de hele bijbel door te kunnen lezen. We weten uit dagboeken dat dergelijke roosters ook daadwerkelijk gebruikt werden. Ze vormen in zekere zin een vervolg op monastieke liturgische praktijken. De roosters van Van Bleiswijk waren zo geconstrueerd dat ze de bijbel niet alleen in behapbare porties verdeelden, maar de gebruiker bovendien suggesties gaven hoe het gelezene te begrijpen en toe te passen in een nadrukkelijk gereformeerde geloofspraktijk.

Van Bleiswijk was allesbehalve een eendimensionaal figuur. Hij was een regent, een man van de wereld, met heel uitgesproken kerkpolitieke meningen die hem in botsing brachten met de vooraanstaande Rotterdamse predikant Wilhelmus à Brakel, maar dus ook een vormgever van gereformeerde devotie. In deze presentatie wil ik aan de hand van het werk van Van Bleiswijk laten zien hoe de bijbel een rol speelde in de religieuze cultuur van alledag en hoe die was ingebed in bredere kerkelijke en theologische ontwikkelingen in de latere zeventiende eeuw.

Sessie III: Huwelijk en huishouden

Appels en peren. Een vergelijking van de kas- of huishoudboeken van vier welgestelde Hollanders uit de eerste helft van de zeventiende eeuw

Robbert Jan van der Maal (onafhankelijk onderzoeker, Amsterdam)

Op 28 november 1677 schreef de Amsterdamse Pieter de Graeff (1638-1707) in zijn 'comptoirmanak': *Op 28 dito van moeije Van Purmerlant van haer Ed. Hoff tot Ilpendam toegesonden ende ontfangen 3 manden met appelen*. Pieter de Graeff maakte tussen 1664 en zijn overlijden in 1707 haast dagelijks aantekeningen in zijn almanak. Uit deze almanakken is al relatief vaak geciteerd, maar dit bleef vooral beperkt tot de aantekeningen rondom de bouw van zijn huis aan de Herengracht (nr. 573) en de vermeldingen van uitgaven aan diverse meer

en minder bekende kunstenaars (o.a. Quellijn, Ter Borch, Lievens en Netscher). Een complete transcriptie en analyse van de aantekeningen zijn helaas nog niet voorhanden. Evenals bij het recentelijk 'blootgelegde' memorieboek van de Alkmaarse Maria van Nesse (1588-1650), zullen er veel details over het dagelijks leven in de zeventiende eeuw uit naar voren komen die kunnen bijdragen aan de geschiedschrijving op macro-niveau.

Dit soort particuliere aantekeningen van zakelijke aard hebben vele verschijningsvormen en worden in inventarissen van familiearchieven vaak onder de noemer kas- of huishoudboek teruggevonden. Het is een nog ondergewaardeerde categorie archiefstukken die vanwege het primair zakelijke karakter minder aandacht heeft gehad dan dagboeken, reisverhalen en memoires waarin de auteur schrijft over eigen handelen, gevoelens en gedachten. Voor inzicht in het dagelijks leven zijn de kas- en huishoudboeken echter wél van groot belang.

De grote variatie binnen deze categorie documenten bemoeilijkt een verdere inhoudelijke vergelijking en het vergaren van nieuwe inzichten over het dagelijks leven. De analyse wordt vaak verstoord door verschillen in vergeleken tijdvakken en verschil in sociale klasse van de auteurs: het blijft veelal bij appels met peren vergelijken.

In deze paper zal gekeken worden naar de manuscripten van Carel Martens (1602-1649, Utrecht) en Joan Huydecoper senior (1599-1661, Amsterdam), Maria van Nesse (1588-1650, Alkmaar) en haar zus Adriana van Nesse (1591-1652, Alkmaar). Wat zijn de verschillen en overeenkomsten in hun aantekenboeken en de (huishoudelijke) uitgaven die zij noteerden? En is er aan de hand van deze vier manuscripten iets te zeggen over uitgaven die specifiek tot het domein van de man of de vrouw horen? Deze vragen worden beantwoord door specifiek te kijken naar de periode 1631-1632, waarin de registratie van deze vier personen vrijwel compleet is. Zodoende worden nieuwe inzichten verkregen in het dagelijkse leven van de vier auteurs en de rijke, maatschappelijke bovenlaag waartoe zij behoorden.

Twee stuivers voor de steltman. Liefdadigheid in kleine bedragen en grote ideeën in huize Cats

Johan Koppenol (Vrije Universiteit, Amsterdam)

Wie niet, zoals Maria van Nesse, de behoefte voelt het eigen leven tot in de finesses te documenteren zal in de regel hooguit wat hoogtepunten vastleggen: een huwelijk, een reis, een overlijden, maar zeker geen huishoudelijke kwesties zoals boodschappen of bezoeken. Dat was in het huishouden van Jacob Cats niet anders – tot het moment dat de zojuist afgetreden raadpensionaris in 1651, op zijn oude dag, nog één keer voor staatszaken afreisde naar Engeland en de gouvernante die zijn huishouden bestierde liet meereizen. De achterblijvers hielden nauwkeurig een huishoudboekje bij dat het dagelijks leven in huize Cats een stuk dichterbij brengt. In deze paper zal één aspect uit het huishoudboekje fungeren als kapstok voor een thema dat ver over de grenzen van het huishouden heen reikt, namelijk liefdadigheid.

Het herontdekte familieboek van Emanuel van Meteren

Helmer Helmers (KNAW Humanities Cluster, Amsterdam)

In 1680 gaf Emanuel (II) van Meteren een kostbaar boek in bewaring bij de Nederlandse kerk in Londen. De titel luidde *Comentarius*, en volgens het archief van de kerk bevatte het de persoonlijke herinneringen van zijn grootvader en naamgenoot, de beroemde historicus van de Nederlandse Opstand Emanuel van Meteren (1535-1612). Sindsdien hebben generaties historici naar de belangrijke autobiografische bron gezocht, maar elk verder spoor ontbrak. Tot voor kort. In 2019 werd de *Comentarius* herontdekt, op een wel zeer onverwachte plek: in Nieuw-Zeeland.

Mijn editie van de *Comentarius*, die dit jaar zal verschijnen, ontsluit boek voor het eerst in de geschiedenis voor een lezerspubliek buiten de familie. Het blijkt een schatkist voor historici en liefhebbers van de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Het zorgvuldig vormgegeven familieboek bestaat uit 150 handgeschreven pagina's die een intiem portret geven van het bewogen leven van een Brabantse familie in Londen in tijden van burgeroorlog. Het bevat onbekende gedichten, tal van fascinerende anekdotes, genealogieën en als klap op de vuurpijl spectaculaire, geschilderde portretten van Emanuel en zijn vrouw Hester van den Corput door Lucas d'Heere. Bovenal is het boek een monument voor hun lange en liefdevolle huwelijk, dat door het nageslacht zorgvuldig is bewaard.

In mijn presentatie zal ik mij richten op de manieren waarop Emanuel via het familieboek, dat hij voor zijn kinderen schreef, de familie-identiteit trachtte te bewaken. Als pater familias probeert hij niet alleen zijn waarden op zijn kinderen over te dragen, maar gebiedt hun ook expliciet om 'niet te degenereren uit mijn ende mijn voorouders voetstappen'. De tekst als geheel maakt duidelijk wat hij daaronder verstaat. Onder de ogenschijnlijk heterogene inhoud blijkt bij nadere analyse een duidelijk programma schuil te gaan, waarin het

Antwerpse vaderland, een doorleefd Calvinisme, en familiezin, micro en macro dus, onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Lief en leed van de Antwerpse rentmeestersvrouw Marie Nutius

Leen Kelchtermans (The Phoebus Foundation, Antwerpen)

Rond 1628-1629 schilderde Antoon Van Dyck het portret van een Antwerps echtpaar: Marie Nutius en Jacob De Witte. Wars van traditie staat Nutius heraldisch rechts van haar echtgenoot. Eveneens merkwaardig is dat ze een bloemloos takje in haar hand houdt. Wie was deze dame? En waarom liet ze zich zo portretteren?

Het dagelijkse leven van vroegmoderne vrouwen laat zich niet gemakkelijk reconstrueren door het gebrek aan egodocumenten. Toch geven diverse archivalia een opmerkelijke inkijk in dat van Marie Nutius. Vooral de rekeningboeken die haar man van 1622 tot 1630 bijhield in opdracht van de Gentse bisschop Antoon Triest zijn hierbij van belang. Ze belichten nauwkeurig wat De Wittes job inhield: hij was vaak van huis om de bossen die de bisschop in het Antwerpse bezat te beheren. In diezelfde periode was Nutius, zoals uit de parochieregisters blijkt, viermaal in verwachting terwijl ze ook de zorg van een kleuter van twee op zich nam. Hoewel het vaak moeilijk is *inside*-information te verzamelen over vroegmoderne zwangerschappen en/of het moederschap, is het dankzij de rekeningboeken toch mogelijk glimpjes van die van Nutius op te vangen. Zo bracht ze als recent bevallen mama in 1628 en hoogzwanger in 1631 alles in gereedheid om Triest op te vangen toen die samen met zijn gevolg ten huize De Witte-Nutius in Antwerpen bleef logeren. Ook was ze meer dan waarschijnlijk in verwachting toen ze door Van Dyck werd geportretteerd. Dankzij de anekdotische gegevens in de genoemde archivalia is het mogelijk Nutius' heraldisch rechtse positie op haar portret en het takje in haar hand te duiden als persoonlijke symbolen die haar heuglijke toestand benadrukken. Zoals ze zelf al vroeg ondervond - ze werd wees op haar zevende nadat haar moeder in het kraambed stierf - waren zwangerschappen risicovol. Toch was het niet Nutius die vroegtijdig overleed: haar echtgenoot kwam om tijdens één van zijn werktrips in november 1631.

Als weduwe van dertig en hoogzwanger van hun zesde kind, maakte ze in zijn naam het rekeningboek van dat jaar af. Ze hertrouwde niet en slaagde erin, zoals verschillende notarisakten aangeven, haar mannetje te staan. Zo sluit de casus van Marie Nutius aan bij de heersende gendernormen en -waarden die onder andere Jacob Cats beschreef in zijn *Houwelick* (1625): van hulpvaardige huisvrouw en zorgzame moeder tot consciëntieuze weduwe.

Sessie IV: Huisraad en textiel

Klasse uit de kast. Het realisme in de genreschilderijen van Pieter de Hooch.

Anne-Linde Ruiten (MA Arts of the Netherlands, Universiteit van Amsterdam)

Twee vrouwen staan voor een hoge houten kast. De jongste van het koppel houdt een stapel keurig gevouwen linnengoed vast. De handen van de oudere vrouw glijden over de stof. Neemt zij het linnengoed over, wrijft ze de vouwen uit de stof, drukt zij de stapel in de handen van haar dochter, zus of dienstmeid? Het is een vluchtig moment, bevallig in olieverf gevangen door de Leidse fijnschilder Pieter de Hooch, maar het onderwerp staat ter discussie onder kunsthistorici. Beeldt *Binnenhuis met vrouwen bij een linnenkast* (fig. 1) een moeder en dochter of huisvrouw en dienstmeid af? Wordt het linnen uit de kast gehaald of juist opgeborgen? (*Paragons of Virtue*, 1993; *Vrouw des huizes*, 2009; *Class Distinctions*, 2015.) Een vraag schijnt tussen de regels door: hoe realistisch is een dergelijke genrescène?

Genreschilderijen zoals die van De Hooch lijken de toeschouwer een kijkje te verschaffen in het dagelijks leven van de zeventiende-eeuwse vrouw. Tot op heden is echter onduidelijk of genretukken een verheerlijking van de werkelijkheid óf juist realistische reflectie zijn van de zeventiende-eeuwse Nederlandse republiek. Alhoewel het realisme van genreschilderijen al langer ter discussie staat in de literatuur, wordt het perspectief van de zeventiende-eeuwse huisvrouw of dienstmeid daarbuiten gelaten. In mijn onderzoek wordt aan de hand van mode in de schilderijen van Pieter de Hooch en beschrijvingen in contemporaine egodocumenten van vrouwen (zoals het rekeningenboek van Wendela Bicker) gekeken naar het realisme en de betrouwbaarheid van de Hoochs genrescènes, waarbij het accent ligt op een belangrijk detail: de schoen.

Stoffen ontrafeld

Sara Wieman (MA Arts of the Netherlands, Universiteit van Amsterdam)

In 1624 kocht Maria van Nesse in Haarlem '7 elle kamerijkckx' voor 3-15-0 per el. In totaal betaalde ze voor deze linnen stof van fijne kwaliteit 26-5-0. Het bleef niet bij deze ene aankoop. In de daaropvolgende jaren zou Van Nesse zich nog meerdere keren tot haar omgeving, zowel winkeliers als bekenden, wenden om in het bezit te komen van dit textiel. Vaak met een duidelijk doel voor ogen schafte ze deze stof aan.

Bovenstaand voorbeeld van de gerichte consumptie van een specifieke stof komt uit het memorieboek van Maria van Nesse. Hierin noteerde Van Nesse gedurende drieëntwintig jaar (1623-1646) op gedetailleerde wijze haar uitgaven. Een substantieel deel van de notities gaat over de consumptie van textiel: van de aanschaf en het onderhoud van haar uitgebreide garderobe tot de verfraaiing van haar woonvertrekken met stoffen. In het recent verschenen boek *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse (1588-1650)* door Judith Noorman en Robbert Jan van der Maal wordt veelvuldig gerefereerd aan de kostbaarheid van het textiel dat Van Nesse in haar bezit had. De rijkdom van deze goederen ging schuil in de materialen waarvan ze gemaakt waren. Desondanks worden in dit boek slechts enkele voorbeelden van specifieke stoffen genoemd en bleef het in deze gevallen vaak bij een oppervlakkige beschrijving van de bestanddelen.

Hier pak ik de draad op. De vertellingskracht van textiel als historische bron is groot. Stoffen waren een belangrijk en alomtegenwoordig product in de zeventiende-eeuwse Republiek. Het soort, de afwerking en de kwaliteit van textiel deed ertoe en vormde het visitekaartje van de drager, gebruiker en/of maker. Door vanuit een materiaal-technisch perspectief naar de textiel-gerelateerde aantekeningen in Van Nesses memorieboek te kijken zal ik meer inzicht krijgen in de consumptie van stoffen binnen het zeventiende-eeuwse huishouden en de rol die textiel speelde in het dagelijks leven. In mijn onderzoek zullen de volgende vragen aan bod komen: Welke stoffen kocht Van Nesse? Met welk doel? Wat maakte deze stoffen tot zo een waardevol onderdeel van haar huishoudelijke consumptie? Was deze rijkdom enkel uit te drukken in monetaire waarden of speelde emotionele waarden tevens een rol? Aan de hand van een uitvoerige analyse van de aantekeningen van Van Nesse gericht op textiel zal ik het verleden dichterbij brengen en voelbaar maken. Ik zal de stoffen die door de handen van Maria van Nesse zijn gegaan ontrafelen.

Een bouwen voor een bejaarde dochter

Marieke de Winkel (Radboud Universiteit Nijmegen) en Geeske Kruseman (onafhankelijk onderzoeker, Leiden)

Maria van Nesse droeg volgens haar aantekeningen dagelijks een 'bouwen'. Het is een kledingstuk dat steeds weer in haar aantekeningen terugkeert. De kledingkeuze van een ongetrouwde vrouw werd natuurlijk bepaald door haar budget en haar stand, maar ook door haar burgerlijke staat. Maria's zuster Adriana droeg een 'vlieger', een kledingstuk dat was voorbehouden aan getrouwde vrouwen en weduwen. Elke dag als Maria een bouwen aantrok zal ze zich bewust zijn geweest van haar identiteit als ongetrouwde vrouw en ook als ze over straat ging zal ze door haar bouwen meteen als 'bejaarde dochter' herkend zijn.

Hoe zag een bouwen er precies uit? Geeske Kruseman zal op micro-niveau vooral ingaan op het materiële aspect. Haar gedetailleerde onderzoek naar de bouwen heeft als doel tot een levensgrote, levensechte reconstructie van het kledingstuk te komen. Onderzoeksvragen voor het maakproces zijn o.a.: hoe kan Maria's bouwen eruit hebben gezien? Wat moet ze eronder hebben gedragen? Welke materialen gebruikte haar kleermaker en hoe lang duurde het werk? Het Memorieboek kan aanwijzingen geven over de keuzes die ze moest maken als ze er een bestelde, of over welke onderdelen ze zelf maakte en welke ze uitbesteedde. Als de reconstructie af is volgen vragen als: hoe voelde het om een bouwen aan te trekken en aan te hebben? Hoe lang was Maria bezig met aankleden? Hoeveel hulp had ze daarbij nodig?

Over het uiterlijk van de bouwen was tot dusver veel onduidelijkheid. In woordenboeken en kostuumliteratuur wordt het meestal ten onrechte als een rok begrepen. Kostuumhistorisch onderzoek van Marieke de Winkel naar rekeningen en inventarissen leidt tot andere conclusies over de structuur van de bouwen die vervolgens gekoppeld kan worden aan beeldbronnen. Op macro-niveau heeft dit grote gevolgen voor de iconografie van zeventiende-eeuwse portretten en genrestukken: getrouwde en ongetrouwde vrouwen kunnen door hun verschillende kleding eenvoudig onderscheiden worden. De gangbare betekenis van veel schilderijen zal herzien moeten worden.

Keynote II

De persoon achter de politicus. Nieuwe perspectieven op raadpensionaris Johan de Witt en zijn tijdgenoten

Ineke Huysman en Jean-Marc van Tol ('Brieven van Johan de Witt'-project)

Het uitgebreide en goed bewaarde archief van raadpensionaris Johan de Witt heeft in het verleden al veel onderzoek en publicaties voortgebracht. Het huidige project genaamd 'Brieven van Johan de Witt' werkt aan

een online editie die, na voltooiing, meer dan 25.000 brieven zal bevatten. Dit is aanzienlijk meer dan de tien procent die eerder werd gepubliceerd in oudere edities, die vooral waren gericht op De Witts politieke en diplomatieke rol. Niettemin bevat zijn archief ook veel informatie over het dagelijkse leven van De Witt en zijn omgeving, waaronder ziekte, huwelijken, geboortes, dood, eten en drinken, persoonlijke interesses, uitjes, recepten, inventarissen, journalen, enzovoort.

Kan deze informatie ons een beter en persoonlijker beeld geven van mensen als De Witt en zijn tijdgenoten? Kan het bijdragen aan onze kennis van het algemene historische beeld van de zeventiende-eeuwse Republiek? In hoeverre is dit beeld volledig? Hoe wordt deze informatie overgebracht aan de buitenwereld, met name aan een breder publiek?

Naast zijn rol als gastonderzoeker bij dit project, werkt auteur Jean-Marc van Tol aan een romantrilogie waarin Johan de Witt een belangrijke rol speelt. Het eerste deel van deze trilogie, getiteld *Musch*, verscheen in 2018 en hij werkt momenteel aan de afronding van het tweede deel, *Buat*. Welke rol spelen de details uit de brieven en documenten rondom De Witt bij het schrijven van deze boeken? Levert de bestudering van de bronnen bij de creatie van deze literaire werken nieuwe inzichten op? Hoe gaat hij om met lacunes?

In een duo-presentatie zullen projectleider Ineke Huysman en auteur Jean-Marc van Tol antwoord geven op deze vragen en aan de hand van voorbeelden vertellen hoe ze daarbij te werk gaan.